

מעמד בחברה הישראלית בת-ימינו

קווי יסוד למחקר עתידי

מילות מפתח: מעמד, ריבוד, הון, כפיפות, מעמד משרת, מעמדות עממיים, אתניות, אינדיבידואליזם

תקציר

מאמר זה הוא הצעה פרוגרמטית, שנכתבה בהשראת מרקס, גראמשי ובורדייה, לניתוח מעמדי של החברה הישראלית. נטען כי מתחילת התקופה הניאו-ליברלית התגבשו שני גושים מעמדיים: האחד – מעמד שליט, הכולל בעלי הון עולמי ומקומי וכן מעמד משרת, שהוא שכבה גבוהה של אנשי מקצוע ומנהלים המשרתת את ההון; והאחר – מעמדות עממיים מגוונים, בהם מעמד בינוני עממי, מעמד פועלים מקצועי ומעמד פועלים שולי.

המעמד המשרת החדש צמח במקום המעמד הבינוני המבוסס שנשען על חוזה עם המדינה. בחלקו הוא נמצא בחוזה גלוי עם ההון, וממלא תפקידי ניהוג בשדה הכלכלי. בחלקו האחר הוא משרת את האינטרסים של ההון מתוך עמדות בכירות בשירות המדינה או בתרבות (תקשורת, אקדמיה) – אלה מקיימים חוזה שירות, סמוי בעיקרו, עם ההון. המעמד המשרת החדש מכונן יחסי כפיפות עם המעמדות העממיים, תוך הפעלת כוחו של ההון, הקובע גורלות וגבולות מציאות. אף שיחסי הכפיפות בעלי עוצמה, הם אינם שוללים לחלוטין מהכפופים שליטה וביטוי. בראש המעמדות העממיים ניצב המעמד

הבינוני העממי, אך הוא שרוי ב"ריבוד מרובה" – אתנור-לאומי, מקצועי, מגדרי – ובתחרות עזה על נכסים (הון כלכלי, חברתי ותרבותי). אשכנזים, מזרחים, ערבים ואחרים מפוזרים באופן שונה על פני מעמדות אלה, וממשיכים להיבדל זה מזה. בידול זה יכול להתקיים באופן חבוי באמצעות כינון "עצמי" ו"קומונסנס" קהילתי נפרד. האינדיבידואליזם – אשר שמה דגש על הפרט היזמי – חודרת לכל רובד. בניגוד לצפוי, היא אינה מפוררת את המעמדות, אלא מעצימה אותם בדרכה הייחודית.

פתיחה

החברה הישראלית שרויה בפערים חברתיים-כלכליים עמוקים. רמת אי-השוויון גבוהה במידת-מה מממצע האיחוד האירופי (למ"ס, 2021, 143). אלה קביעות מקובלות למדי. מכאן והלאה נתונה התמונה לנקודות מבט שונות, המפרשות את הפערים ואת הדינמיקות המכוננות אותם. לאורך השנים התגבשו שלוש אסכולות מרכזיות שהציעו דין וחשבון תיאורטי לסיבות המחוללות את המבנה המעמדי.

אסכולת המודרניזציה של ראשית המדינה הגדירה קבוצות (אתניות) שונות כמצויות במיקומים ריבוניים שונים על-פי דרגת המודרניזציה שלהן, דבר שנתפס כמשפיע מהותית על תוצאות התחרות ביניהן (אייזנשטדט, 1967; רם, 2020, 104). מנקודת מבט מעמדית, האתגר המרכזי כלפי גישה זו הוצב בשנות ה-70 על-ידי אסכולת חיפה הניאור-מרקסיסטית (רם, 2020, 120). שתי תזות מרכזיות באסכולה זו מתחברות באופן גס לנוסחה הבאה: המעמד הבינוני (האשכנזי) התגבש יחד עם הקמת מדינת ישראל החדשה תוך שהוא מנכס משאבים מסוגים שונים: פוליטיים, תרבותיים וכלכליים, ומבצר את שליטתו בהם (כרמי ורוזנפלד, 1979). מולו ותחתיו התגבשו שני חלקים נפרדים של מעמד פועלים – הערבי-פלסטיני, שהחל להתגבש שנים ארוכות לפני כן, והמזרחי-יהודי שצמח מתוך המפגש הכוחני במדינה הצעירה. המדינה – פעולתה, מנגנוניה, משאביה – מילאה תפקיד מרכזי בתהליכים אלה (ברנשטיין וסבירסקי, 1980; סבירסקי וקציר, 1978).¹ משנות ה-90

1 בתיאור זה נפקד מקומו של סמי סמוחה. הכוונה אינה להמעט בחשיבותו ההיסטורית לניתוח האתנו-מעמדי. הסיבה היא שיעקר המאמר הוא הפרספקטיבה המעמדית אשר פותחה בחיפה בערך בזמן שבו פיתח סמוחה את תיאוריית השסעים. להשלמת התמונה, ראו רם, 2020, 117.

ואילך הופיעה האסכולה הפוסט-קולוניאלית. כאן הסיבה המחוללת היא האוריינטליזם של התנועה הציונית וההקשר הקולוניאלי, אשר סביבו מתגבש מבנה יחסי כוח, ובתוכו פעולות ואינטרסים קולקטיביים (רם, 2020, 198; שנהב־שהרבני, 2004; שוחט וגורמזאנו־גורן, 2001).

מאז שנות ה־90 נדמה כי הולך ודועך העניין בדין וחשבון כולל, העוסק בסיבות המחוללות של ההיררכיה המעמדית. מחקרים רבים עסקו ועודם עוסקים במדידת אי־השוויון (socio-economic status), מבלי לעסוק באופן ישיר בסיבות המחוללות אלו.² ספרות מחקר זו חיונית להבנת ממדי הפערים – זאת אין להכחיש – אולם ללא בירור תיאורטי קשה להבין את תמונת המציאות,³ שכן זו מופיעה לפנינו כריבוד רב־שכבתי ומורכב, ואף כאוטי. אחד התהליכים המרכזיים אשר מעצימים את המורכבות הוא צמיחתם של המעמדות הבינוניים החדשים, ובהם המעמד הבינוני המזרחי והמעמד הבינוני הערבי (כהן וליאון, 2008; חידר, 2021; אדוט, 2020).

מצב זה אינו ייחודי לחברה הישראלית, אלא מאפיין הן חברות עשירות (Ammose et al., 2019; Bernard et al., 2019; Méndez & Gayo, 2019; Agarwala & Herring, 2008; Ruth & Balkas, 2009; Maqsood, 2015; Chevalier, 2015; Shakow, 2014; Sautu, et al., 2020; 2017), שבהן שינויים במבנה הייצור, ביחסי הכוחות בין קבוצות חברתיות שונות, וכן שינויים תרבותיים, ערערו את המבנה המעמדי שאפיין אותן עד סוף המאה ה־20.

מאמר זה מבקש להציע מסגרת ראשונית, הכוללת תיאור וניתוח של המבנה המעמדי בישראל וכן של הסיבות לו, כפי שאנו תופסים אותן. זהו, אם כך, מאמר פרוגרמטי, אשר יציג סְכֵמָה מושגית חדשה. חשוב להדגיש כבר בשלב זה את אופייה ההיסטורי של הגישה המוצעת. המעמדות, העקרונות המכוננים אותם, הגבולות ביניהם – כל אלה נתפסים כתוצר של תהליכים שיש לתאר את כיוונם המתפתח בזמן, תוך הכרה בקיומם הברזמני

2 טענה זו מתייחסת לתופעה כללית, אך חשוב לומר כי ישנם יוצאים מן הכלל. ראו למשל Tali Kristal (2013) שבחנה את השלכות המדיניות הניאורליברלית על חלוקת ההכנסות בין מעמד העובדים כולו לבין מעמד בעלי ההון. ככל הידוע לנו, האחרון שהציע מתווה מעמדי סְכֵמָתי כולל לחברה הישראלית הוא מאיר יעיש (2004).

3 ראו למשל מחקרים שבחנו את ממדי הפערים האתניים בין מזרחים לאשכנזים בתחום ההשכלה וההכנסה בשוק העבודה, בעיקר בדור שלישי (Cohen et al., 2021; Cohen, Levin-Epstein & Lazarus, 2019; כהן, קריסטל והברפלד, 2013).

של כוחות שפונים לכיוונים אחרים, וכן ביכולת ההשתמרות של מבנים חברתיים שנוצרו בתקופות קודמות. המאמר מציע מבנה עומק מעמדי של החברה הישראלית, אך אינו אלא מסגרת ראשונית, שתמשיך ותפותח תיאורטית. אומנם הסכמה המוצעת מבוססת על נתונים אמפיריים, אך היא אינה בבחינת מחקר אמפירי. מסגרת זו כשלעצמה יכולה להנביע מתוכה מחקרים אמפיריים (ראו למשל, אדוט, 2020; Adut & Filc, 2022).

במאמר נבקש לטעון מספר טענות: ראשית, תפיסת הריבוד באופן מעמדי חיונית להבנת תהליכים עכשוויים בחברה הישראלית. שנית, יש להגמיש את מושג המעמד. לפי המשגה זו, מעמד הוא קבוצה רחבה או מארג של קבוצות שמתקיים על בסיס חומרי, בתוך יחסי כוח מבניים המנגידים אותו מול מעמד אחר או מעמדות אחרים. קיומו האמפירי של מעמד צריך להתבטא בדפוסי פעולה קולקטיביים, המעידים, לכל הפחות, על מודעות משותפת, גם אם זו חבויה או נרמזת בלבד. שלישית, יש להכיר בתהליכי אינדיבידואליזם רבי-עוצמה – עלית היחיד הרפלקטיבי בנושא ומושא הפעולה החברתית (Beck & Beck-Giddens, 2004; Gernsheim, 2002). עם זאת, אנו כופרים בטענה האקסיומטית שנושמת מפי הוגי האינדיבידואליזם, שלפיה המבנה המעמדי הולך ועובר מן העולם (Atkinson, 2010). רביעית, ההיגיון המרכזי המחולל את המבנה המעמדי הוא היחס להון. זו כמובן הגדרה ותיקה, שימיה כימי המרקסיזם, אך יש להגדירה מחדש בימינו. לפי ההגדרה שנוצרה במאמר זה, היחס בין קבוצה מעמדית לבין ההון אינו נוגע רק לבעלות, אלא לאחד משלושה מאפיינים מרכזיים: בעלות על ההון, חוזה שירות עם ההון, וכפיפות להון (ולמי שפועלים בשמו).

הטענה שתעמוד במרכז המאמר היא כי מאז שלהי המאה ה-20 ועד ימינו הולכים ומתגבשים בישראל שני גושים מעמדיים: האחד – שבו בעלי ההון, ולצידם מעמד חדש של מי שאינם בעלים של הון אך הם משרתים את תכליות ההון באופנים שונים; האחר – שבו מגוון של המעמדות העממיים, ובראשם מעמד בינוני עממי. "עממיות" זו, שבה מצויה, הלכה למעשה, מרבית החברה, היא מצב המשלב כפיפות לכוח של המעמד השליט, יחד עם מידה מסוימת של אוטונומיה ויכולת פעולה עצמאית (agency). הגבולות המעמדיים הם גבולות אובייקטיביים, אשר מחוללים סדרה של הבדלים תרבותיים הבאים לידי ביטוי ברבדים שונים של המציאות החברתית.

נגדיר כעת את המושגים המרכזיים – מעמד, הון, הוניה (סוגי הון), יחסי הכפפה – אשר יחד עם המושג "חוזה שירות", שיוגדר בהמשך, יהוו בסיס לתמונה המעמדית המוצעת.

מעמד

זה עשור וחצי לפחות ניתן לזהות מאמץ במדעי החברה לפתח מושג מעמד גמיש, שיכול לתת מענה לניתוח החברה בת־ימינו. הסוציולוג יוֹרְן ת'רבורן כינה זאת "שובו של המעמד" (Therborn, 2011). משמעותה של התפתחות זו היא חזרה של הניתוח המעמדי בגרסאותיו השונות (מרקסיסטי, וְבְרִיאָנִי, בורדיאני, או שילוב בין גרסאות) כדרך להסביר תהליכים חברתיים ופוליטיים (Hugrée, 2009; Bennett et al., 2009; Savage et al., 2013; Atkinson, 2020; et al., 2020). ואולם, התקדמות לפיתוח מודל תיאורטי מחייבת שחרור מהגדרות קשיחות שנטבעו בזמנים ובמקומות אחרים.

מעמד אינו מקבץ של תופעות ריבודיות ניתנות לצפייה. אין הוא ישות שכל קיומה ארגטיבי, קרי צירוף של נתונים בדבר פערים שנמדדו במחקרים. בה בעת, אין זו ישות תיאורטית שהחוקר הוגה ב"מעבדתו". נגדיר מעמד כקבוצה רחבה או מארג של קבוצות אשר מתקיים על בסיס חומרי במסגרת יחסי כוח וכפיפות מבנית המנגידים אותו מול מעמד או מעמדות אחרים. מעמד הוא ישות שאמורה לחולל מגוון תופעות ריבודיות ולהקנות להן היגיון וכיוון פעולה. משמעות הגדרה זו היא כי מי שטוען בדבר קיומו של מעמד, צריך להדגים את קיומה האמפירי (גם אם חמקמק למדי) של ישות זו באמצעות הצבעה על דפוסי פעולה קולקטיביים הניתנים לזיהוי, כמו אופני צריכה ודפוסי מגורים (Saunders, 1984). יותר מכך, "מעמד", כפי שהדגיש אדוארד תומפסון, חייב להתבטא גם באופן סובייקטיבי, כלומר במשמעות שבני אדם נותנים לחייהם החברתיים (Thompson, 1966, 8–14), ובאופן שהם תוחמים גבולות סימבוליים בינם לבין קולקטיבים מעמדיים אחרים (Lamont & Molnár, 2002). עבודת תיחום זו יכולה להיות עמומה למדי מבחינת מודעות הפרטים הפועלים, והיא יכולה להופיע תחת מסמנים שונים ואף סותרים, כפי שציין גידנס (Giddens, 1982). ריימונד ויליאמס כינה זאת מעמד כהבניה, ולא רק כקטגוריה (Williams, 1976).

הון והונים

ההון במובנו הישיר והיומיומי ביותר הוא ההון הכלכלי. דווקא על רקע המפנה התרבותי והלשוני במדעי החברה ובעקבותיו, חשוב לחזור ולציין את קדימותו של הון זה במובנו הישיר. אנו חיים בעולם קפיטליסטי שבו ההון הכלכלי, זה שניתן להמירו בכל עת באמצעות הכסף, הוא עורק החיים המקומי והעולמי.

בימינו, יותר מאי פעם, ובאופן שממשיך ומתעצם, ההון ביסודו הוא גלובלי. הון זה לובש צורות שונות – הון פיננסי, הון שנצבר ומושקע בכלכלת הידע, הון תעשייתי, הון שמקורו באוצרות טבע, הון מסחרי. בתקופתנו ישנן דרכי ביטוי של ההון שהן דינמיות מאחרות, ומחוברות יותר לזרימה הגלובלית. כפי שנראה בהמשך, אנו מייחסים כוח ומיקום מעמדי מיוחד לאותם אנשים (במקטע מעמדי מסוים) שמצויים במגע ישיר עם צורות הון אלה.⁴ נוסף להון הכלכלי פועלים בחברה הונים אחרים, כפי שהגדיר בורדייה, ובראשם ההון התרבותי וההון החברתי (Bourdieu, 1986). בלעדיהם לא ניתן לנתח באופן מספק את אופני ההתהוות של ההיררכיה החברתית ואת הפרקטיקות היומיומיות שמכוננות אותה.

ההונים השונים שהזכרנו מתקיימים, על-פי בורדייה, בכמה צורות, אשר מכתיבות את תרומתם להיררכיה המעמדית: הון המגולם בגוף (embodied), הון מוחפץ (objectified) והון ממוסד (Bourdieu, 1986). הראשון, ההון המגולם בגוף, הוא מושג חיוני להבנת הפרקטיקות המאפשרות הבניית גבול מעמדי, למשל, בין ילד שרוכש מיומנות מתמטית או יודע כיצד לדבר עם בעלי סמכות לבין מי שלא רכש מיומנות כזאת (Lareau, 2011; Atkinson, 2015). השני, ההון המוחפץ, המוטמע בדברים, הוא צורת הון שאופיינית להון כלכלי (דוגמת נכסים), אך גם להון תרבותי שאצור כביכול ביצירות אומנות, או להון חברתי האצור ברשת של "קשרים" (Bourdieu, 1986; Atkinson, 2015). השלישי, ההון הממוסד, מופיע למשל במכשירים פיננסיים שונים, אך גם במוסדות תרבות וחינוך, דרך צבירת התעודות האקדמיות שמשמשות ליצירת היררכיה מעמדית. פעולתם של סוגי ההון השונים – הכלכלי, התרבותי והחברתי – בשלל דרכי ביטוי, יוצרת היררכיה מעמדית מגוונת ומורכבת. עם זאת, בתוך הערבוביה ניתן להבחין ביחסי כוח מבניים, יחסי הכפפה, אשר מסמנים קו גבול מרכזי בין מעמדות שולטים למעמדות עממיים.

יחסי הכפפה

יחסי הכפפה הם יחסי כוח בין קבוצות המאופיינות בדרגות שונות של אוטונומיה במישורי החיים השונים. התיאור "מוכפף" (subaltern), במובנו הגראמשיאני, מתייחס לקבוצות החברתיות החסרות כוח פוליטי, כלכלי וכיוצא בזה (Smith, 2010). ואולם,

4 כל ההתייחסויות לבני אדם/אנשים, כוונתנו במאמר זה לגברים ולנשים כאחד.

להבדיל מתפיסות מבניות נוקשות, לדידו של גראמשי, לקבוצות המוכפפות יש קול שהן משמיעות, והן אינן מוגדרות (רק) על-ידי הדרה. הן מוקלות לתוך מבנה הגמוני, גם אם אינן חלק מליבת הבלוק ההיסטורי (Thomas, 2018, 863). לקבוצות המוכפפות יש מודעות עצמית ואף יכולת התארגנות, ובמקרים מסוימים הן אף מאתגרות את המודל ההגמוני (Liguori, 2015). אנחנו מכנים מעמדות אלו כמעמדות עממיים (popular classes) ולא מעמדות כפופים.

ההכרה בקול המורכב ורווי הסתירות שהוא מנת חלקם של המעמדות העממיים מחייבת הגמשה תיאורטית המקרבת בין מסורות החשיבה של בורדייה ושל גראמשי. החיבור בין שתי הגישות מאפשר להתייחס ליחסי הכפפה כאל תוצרים של פרקטיקות "ההופכות את החברתי לגנטי", אך מבלי שיאינו באופן מוחלט את הפעולה האוטונומית ואת האפשרות לניעות מעמדית.

מנקודת המבט של ההכפפה, אנו עוסקים ב"הביטוס" הבורדיאני, שמשמעו מבני עומק החבויים בתוך עצמיותו של האדם, מתנים ומעצבים את קריאת המציאות ואת הפעולה. ואולם, מדבריו ומניסוחיו של בורדייה ניתן להסיק לעיתים כי הביטוס יכול להשתנות רק מתוך מפגש בנסיבות חיצוניות, ואין הוא מסוגל להנביע שינוי מתוך עצמו. כך הופך הביטוס אצל בורדייה לבסיס ולהסבר האולטימטיבי לשעתוק המבנה המעמדי (Bourdieu, 1980, 54), אלא שככל שהוא מובן באופן הזה, הוא מאבד במידה רבה את היכולת להסביר כיצד מתקיימים ברזמנית שעתוק מעמדי ומוביליות.

כאן נדרשת הגמשה של נטייה זו לסטרוקטורליזם מהותני. להיר, למשל, מציע להתייחס להביטוס כ"תוצר מגופן" של חברות הטרוגניות (Lahire, 2003). הוא מציע להתייחס לפרטים כנשאים של סכמות ושל נטיות הטרוגניות ואף סותרות, או כפי שהוא מכנה – "הפרט המרובה" (the plural individual). תפיסה זו מתכתבת עם הראייה הגראמשיאנית, כפי שהוצגה כאן, ומאפשרת להכיר ביכולתן של קבוצות מוכפפות להשמיע קול, ולממש – לפחות באופן חלקי – את האינטרסים שלהן. הגמשה זו של הביטוס, ובעיקר ההדגשה על אלמנטים סותרים שהם תוצאה של היחשפות והשתתפות בשדות שונים ומגוונים, מאפשרת לגשר בינו לבין המשגה הגראמשיאנית של ה"קומונסנס" (common sense). הקומונסנס, לפי גראמשי, הוא פחות דטרמיניסטי מהביטוס, והוא כאמור רווי סתירות (Crehan, 2011).

הגמשה זו של ההביטוס, ובעיקר ההדגשה על הסתירותיות ועל גיוון השדות שהוא משתתף בהם, מאפשרות להכיר בקיומו של מצב שיכול להתפס כסתירה מנקודת מבט של תיאוריה אובייקטיבית-מבנית: המשך קיומן של הבחנות ושל היררכיה מעמדית בעידן הניאו-ליברלי, תוך כדי העצמת הפעולה האינדיבידואלית באופן שיכול להתפרש ככזה שאמור להוביל להיחלשות ולהיעלמות של המעמד (Feher, 2009). עמדה זו מאפשרת להכיר, מתוך פרספקטיבה מעמדית גמישה, בהתחזקות ממשית של אינדיבידואליזם, שמעצים בתורו את היצירתיות, היזמות והרפלקסיביות (Lazzarato, 2009) גם בקרב קבוצה מוכפפת. מכאן ניתן לחזור ולצלול לעומק הדיאלקטיקה בין מוביליות ושעתוק מעמדיים לבין תהליכי אינדיבידואליזם, מבלי להכחיש את עוצמת תהליכי האינדיבידואליזם או את חדירתם לכל הרבדים בחברה, או להסיט מהם מבט (Lessenich, 2011; Bröckling, 2016; הלמן, 2013).

חלוקה מעמדית בחברה הישראלית

מי שולט, מי משרת, מי כפוף למי?

החברה הישראלית של ימינו הולכת ומתגבשת לשני גושים מעמדיים מרכזיים, המצויים ביחסי הכפפה ביניהם – האחד, גוש של מעמדות שליטים, והאחר, גוש של מעמדות עממיים. כל גוש מחולק בתוכו בקווי חלוקה נוספים. כל מעמד וקבוצת משנה מעמדית יכולים להכיל כמה קבוצות או תת-קבוצות חברתיות (על בסיס תחום עיסוק, או על בסיס אתני, מרחבי, מגדרי, ועוד) שיש להן זהות נפרדת למדי. הגוש המעמדי הראשון הוא המעמד השליטי, הנחלק לשני תת-מעמדות:

1. בעלי ההון, הנחלקים לפי סוגי הון ומיקומם.

2. מעמד משרת, שבו בעיקר טכנוקרטים, מנהלים ויוצרים.

מתחת למעמדות אלה הולך ומתגבש קו גבול מעמדי מרכזי, שמתחתיו מצויים המעמדות העממיים. מעמדות אלה נחלקים לשלוש קבוצות, שביניהן קווי גבול משניים, החדירים במידות שונות:

3. מעמד בינוני עממי, שבו שכירים, עצמאים ובעלי עסקים.

4. מעמד פועלים מקצועי, טכני ומשרדי, שבו בעיקר שכירים.

5. מעמד הפועלים השולי.

נתחיל בתרשים שמציג את התמונה המעמדית הסכמתית. לאחר מכן נתאר את המבנה, תוך התמקדות במאפיינים של הקבוצות המעמדיות המצויות באופן ישיר ומייד משני עברי הגבול המעמדי המרכזי. לבסוף, נחזור לתרשים ונציג גרסה מעובה שלו.

תרשים 1. המבנה המעמדי בישראל – סכמה כללית

מעמד שליט	בעלי ההון הגלובלי והמקומי
מעמד משרת	מעמד משרת חדש (ממ"ח)
גבול מעמדי מרכזי ההולך ומתגבש	
מעמדות עממיים	מעמד בינוני עממי (מב"ע)
	מעמד פועלים מקצועי טכני/משרדי
	מעמד פועלים שולי

המעמדות השליטים

בתקופה הניאו-ליברלית שבה אנו עוסקים, משנות ה-80-90 של המאה הקודמת ועד ימינו, חלו שינויים באופני הפעולה של ההון הגלובלי – פיננסיאליזציה, ריכוזיות ועוד – ובאופן שבו הוא משתלב בשוק ובחברה המקומיים (Sawyer, 2013; Harvey, 2005). ישראל אינה יוצאת דופן, אך היא, כמובן, מכילה את המאפיינים הייחודיים לה (רם, 2004; פילק, 2004; מנדלרן, 2013).

ניתן לחלק את בעלי ההון לכמה קבוצות על בסיס הציר המקומי-גלובלי ועל בסיס שדה הייצור/הצבר (accumulation):

1. שלוחות ישירות של הון טרנס־לאומי בישראל, שפועלות בעיקר בתחום הפיננסי (ביטוח, בנקים), בייצור סחורות (כולל שירותים הנמכרים כסחורה) ובכלכלת המידע.
 2. בעלי הון מקומיים, שהונם מחובר באופן אינהרנטי להון הגלובלי. תחום פעילותם יכול להיות פיננסי, ייצור או כלכלת מידע.
 3. בעלי הון מקומי קטנים יחסית, שהונם ונכסיהם מצויים עדיין ברמה מקומית, וטרם נעשתה פעולת החיבור המשמעותית עם ההון הגלובלי.
- במקביל הולך ומתגבש מעמד חדש של שכירים או בעלי מקצוע ומיומנות, המשכירים את שירותיהם לבעלי ההון. אותם נכנה מעמד משרת חדש או ממ"ח.

מעמד משרת חדש: חוזה השירות וטיפוסי הממ"ח

תיאוריית המעמד המשרת פותחה בבריטניה החל משנות ה-70 של המאה הקודמת כדי לתת מענה הסברי להתרחבות ולהתעצמות של הרבדים הבינוניים המשכילים. רבדים אלו מורכבים ממנהלים מקצועיים בדרגים הגבוהים ביותר, והם שמוכרים את שירותיהם לכוח המרכזי בחברה ואוכפים את שליטתו (ראו: Goldthorpe, 1995; Thrift & Williams, 1987; Erikson & Goldthorpe, 1993; Szelenyi & Martin, 1988).

חוקרים ישראלים בחנו את השינויים שהתחוללו בקרב האליטות המשרתות, והסבירו אותם במונחים של חתירת האליטות המשרתות להחזיר את האוטונומיה של המדינה באמצעות הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית (מנדלקרן, 2018; ממן ורוזנהק, 2008). בעוד בעידן של המדינה המפתחת הייתה האליטה המשרתת ביחסי שירות עם המדינה, החל מאמצע שנות ה-80 של המאה הקודמת חל שינוי דרמטי בעקבות מעבר ההון לקדמת הבמה. אין זה אומר שהמדינה התפוגגה, אלא שכללי המשחק בכלכלה הפוליטית השתנו. מאותה עת, חוזה השירות המרכזי של המעמד המשרת הוא עם ההון, והוא שמכתיב את הכללים בתוך מארג האליטות המשרתות (ממ"ח). בכך אנו מציעים להגדיר את האליטות המשרתות החדשות כמעמד, ולבחון את ההשלכות האנליטיות של הגדרה זו.

מהם מרכיבי הממ"ח, ומה הופך אותו לישות לכידה דיה כדי להיקרא "מעמד"? במסגרת זו נוכל להציע טיפולוגיה בסיסית בלבד, ולהתוות כיווני מחקר שיוכלו לענות על שאלות אלה בעתיד, כך שניתן יהיה להיווכח אם הפרספקטיבה המוצעת אכן פורייה.

בתוך המסגרת הכללית של הממ"ח ניתן להבחין בכמה טיפוסים שונים של חוזי שירות. טיפוסים אלה יכולים להיות מבוססים על הביטוס שונה, על דפוסים שונים של עצמי, וכמובן על מגוון של נכסים הוניים שצבר אדם לפני כניסתו לממ"ח. כל מרכיבי הממ"ח מחוברים, כל אחד בדרכו, לקבוצות דומות הפועלות באופן דומה בחברות אחרות, כלומר יש להם קשרים למעמדות משרתים דומים (Sklair, 2002). גם כאן נחלק את אנשי הממ"ח לפי צירים של מרחב עולמי-מקומי ולפי תחום הפעולה. שלושת הטיפוסים הראשונים מחוברים ישירות בחוזה פורמלי לבעלי הון בשלוש הרמות – עולמית, עולמית-מקומית ומקומית. אלה פועלים בפיננסים, בייצור ובכלכלת המידע. לאלה יש להוסיף שתי קטגוריות שונות של מי שאין בידיו חוזה פורמלי עם ההון: טכנוקרטים-מנהלים במגזר הציבורי (מדינה ורשויות), ואנשי ממ"ח הפועלים בתחומי יצירה, כלומר יצרני אידיאולוגיה.

ברי כי שלושת הטיפוסים הראשונים – טכנוקרטים ומנהלים המצויים בחוזה שירות פורמלי עם בעלי הון – הם, על פני הדברים, בעלי העוצמה הגדולה ביותר, ולו משום שהם נוגעים ישירות באפשרות הניהוג (steering) של ההון. פעולתם ביסודה היא טרנס-לאומית, גם אם הם ממוקמים בישראל ואף פועלים במרחב המקומי בלבד. מפרידה ביניהם מידת בעלותם על מאפיינים דוגמת שליטה וניהול, שדה הפעולה, וכיצא באלה.

שלושת הטיפוסים הראשונים מצויים בחוזה פורמלי וישיר עם בעלי ההון, ואולי מרכיבים את הציר המרכזי של הממ"ח מנקודת מבט של הקשר עם ההון, המדינה והחברה המקומית. החלק השני של הממ"ח הוא בעל עניין וחשיבות חברתית מיוחדת. כאן נמנה שני טיפוסים: אליטות משרתות או טכנוקרטים ומנהלים במוסדות ציבוריים, ויצרני תרבות – סוכנים המחוללים שיח ומעצבים את הקטגוריות שמכוננות מציאות.

נתחיל מהטיפוס הראשון. כאן ניתן לטעון כי מתקיימת תמונה מגוונת, ואולי אף סתירתית, שבה קיים הבדל מסוים בין מה שבורדייה מכנה "יד ימין ויד שמאל" של המדינה (Bourdieu, 2003), קרי בין מערכות מדינתיות אשר מקדמות מדיניות שמשרתת ישירות את ההון (משרד האוצר לדוגמה, הרשות לחדשנות), לבין כאלה שמספקות שירותים (דוגמת משרדי הבריאות והחינוך). "יד ימין" בולטת, והשפעתה על קבלת ההחלטות דרמטית, כפי שצוין למעלה. גם אם "יד שמאל" עדיין מתקיימת, היא נחלשה

מאוד, שכן גם בחלק זה של שירות המדינה מתקיימת חדירה איטית אך יסודית של ההון – דרך פיננסיאליזציה, תפיסות ניהול ניאו-ליברליות, הפרטה ועוד (Mandelkern & Shalev, 2018; גל־נור ועמיתים, 2015).

בעוד אנשי מ"ח בכירים בשירות המדינתי עוסקים בעיצוב מדיניות, ביישומה ובהצדקתה, אחרים עוסקים בו ברמה הרעיונית. זהו תפקידו של המעמד היצירתי הבכיר, ככל שהוא משתייך לממ"ח. כאן מיוצרים פרוטוקולים תרבותיים שמטמיעים את טיפוס העצמי המתאים ביותר לניאו-ליברליזם, הטיפוס האינדיבידואלי של ה"עצמי יָזְמִי" (הלמן, 2013; du-Gay, 1996; Bröckling, 2016). רעיונות אלה התמזגו בבולמוס הצריכה של סחורות ושל מוצרי תרבות גלובליים (Sklair, 2002). מודעותם של יצרני הרעיונות, כמו זו של חלק ממשרתי הציבור, יכולה להיות מאוד חלקית ועמומה, ואף חבויה בתוך מארז של ערכים נאצלים. כך למשל, ועדת טרכטנברג ניגשה למחאת 2011 מתוך אמפתיה מופגנת, אך למעשה ניסחה מחדש את שיח המחאה והפכה את התביעות לסדר יום ניאו-ליברלי מרוכך (הלמן ושבצ'נקו, 2017). על רקע זה ניתן להגדיר את ועדת טרכטנברג כמי שפעלה על הגבול בין ממ"ח העוסק במדיניות ציבורית לבין הממ"ח הרעיוני-אינטלקטואלי.

שתי הקטגוריות האחרונות יכולות לעורר פליאה. כיצד יכול אדם, אף שאינו נמצא בחוזה עבודה עם בעל הון, להיחשב כמי שפועל מתוך חוזה שירות? וכיצד נוצרת לכידות מעמדית בין חלקי הממ"ח? אנו יכולים להציע שני מבחנים, שיחד יכולים להכריע בשאלה אם אדם (או קבוצה) שאינו מועסק על-ידי בעל הון הוא בכל זאת, מבחינה תפקודית, חלק מהממ"ח. המבחן הראשון אובייקטיבי: איזה תפקיד האדם ממלא, ומהן תוצאות פעולתו. המבחן השני הוא מבחן הפרספקטיבה בזמן – אם עבר אותו אדם במהלך הקריירה לשירות ישיר עבור ההון, כך שתקופת עבודתו במגזר הציבורי או בתחום התרבות הייתה, הלכה למעשה, תקופת הכשרה והתמחות.

הביטוס, שעתוק, קומונסנס

יורגן גרהרדס ועמיתיו (Gerhards et al., 2017) תיארו כיצד בעידן הגלובליזציה הניאו-ליברלית שולטים אנשי הממ"ח על צורה ייחודית של הון טרנס-לאומי, שכולל יכולות שפתיות, רשתות חברתיות חוצות גבולות, התנסות במוסדות השכלה במדינות שונות, ויכולת לנוע בקלות בין גבולות. במילים אחרות, זהו שילוב של הון חברתי ותרבותי. כיוון שהקיום בממ"ח הוא קיום התלוי בתפקוד וביעילות, אפשר לשער כי נכסים הוניים אלה,

שאדם מחזיק באופן אישי, הם בבחינת תנאי מוקדם הכרחי. עם זאת, אם הממ"ח הוא אכן ישות (ולה כמה מרכיבים), כי אז יש לבחון גם דפוסים קולקטיביים דוגמת המשכיות היסטורית ודפוסי שעתוק בין־דורי.

במסגרת זו נוכל רק להציע כמה השערות: ראשית, בהחלט ייתכן כי בתוך הממ"ח קיים גרעין שמקורו באליטות המשרתות הישנות, שכעת עבר טרנספורמציה; אפשר כי יימצאו כאן דפוסים של שעתוק והעברה בין־דורית של הון תרבותי וחברתי; שנית, יש מקום לסברה כי אופן קיומו של הממ"ח דווקא פתח "חלונות" למוביליות אישית בקרב המעמדות הבינוניים העממיים, ואולי אף למטה מכך. אנשים בעלי יכולות יוצאות דופן (ונכסים הוניים מתאימים) אולי הצליחו למשוך תשומת לב של בעלי הון ושל אנשי ממ"ח אחרים, וכך לעקוף מחסומים חברתיים ולהעפיל לשורות הממ"ח (Sayer, 2013; Savage & Williams, 2008; Savage, 2015). מחקרים על תורכיה וצ'ילה הראו מגוון פרקטיקות שיכולות להתפרש ככאלה שתכליתן לשפר את הסיכויים לגיוס של הדור הבא לממ"ח, ולחסום אחרים (Modesto & Mendez, 2009; Rutz & Balkan, 2009).

לבסוף, חשוב לציין את הממד ההיסטורי. סוגיית המוביליות לממ"ח יכולה להשתנות באופן משמעותי לאורך התקופה שאנו עוסקים בה, מאז שנות ה־80, ובכך לשנות את האופי חברתי של הממ"ח ושל יחסיו עם הכפופים לו. בהחלט ייתכן כי במהלך השנים שחלפו מאז שנות ה־80, הלכה והתעצמה הלכידות הפנימית של הממ"ח, חרף החלוקות הפנימיות התפקודיות. לכידות זו, כך נראה, אינה מתנהלת בשיח גלוי, אך אפשר בהחלט כי היא מתנהלת באמצעות קומונסנס המשותף לחלקי הממ"ח, אשר מכונן קודים או "שפה" משלהם.

המעמדות העממיים

בהמשך להגדרת הממ"ח כמי שמחזיק בחוזה שירות (גלוי או סמוי) עם ההון, נגדיר את המעמדות העממיים באופן מבני כמי שכפופים לממ"ח, ובאמצעותו להון, אך כאמור הם בכל זאת משמרים מידה של אוטונומיה ופוטנציאל ל"קול" משלהם. בעוד כפיפותם היא להון, יחסי הכפיפות הישירים שלהם מתקיימים, בדרך כלל, מול אנשי הממ"ח – המנהלים הגדולים, קובעי המדיניות, הטכנוקרטים, המתכננים, מי שעומדים לעיתים

בראש ההיררכיה התעסוקתית ואף מי שמייצרים רעיונות שמשיבים רוח במפרשי **ההון**. רוח זו אינה אלא רוח הניאו-ליברליזם, ולעומתה, אנשי המעמדות העממיים, גם אלה שמצויים ברבדים גבוהים וצברו נכסים הוניים משמעותיים – הם כעלה נידף.

כפי שנראה בהמשך וכפי שמלמדת הספרות על מעמדות עממיים (ראו, בין היתר Schwartz, 2011; Pasquier, 2018; Bernard et al., 2019; Bérout et al., 2016, Pizzorno, 2018), השימוש בגוף רבים מצביע על האופי ההטרוגני שלהם (Cayouette-Remblier, 2015). אך מדוע לכנותם "מעמדות עממיים" ולא "מעמדות כפופים", בהינתן שהכפיפות שלהם לממ"ח ולהון מהווה מאפיין מגדיר? במדעי החברה אין מושגים אנליטיים גרידא. כל מושג משוקע במסורת מחקרית-הסברית ונושא עימו משמעויות פוליטיות ותרבותיות, ולכן מושגים במדעי החברה שנויים תמיד במחלוקת (contested). מודעות זו היא בבסיס הבחירה המושגית שלנו, וזאת משתי סיבות. ראשית, המושג "מעמדות כפופים" מפנה מבחינה תיאורטית לזרם "לימודי כפיפות" (subaltern studies) שהתפתח בשנות ה-80, ובו עמם המושג "כפוף" את הציר המעמדי כציר מארגן של החברה (Chibber, 2013; Galastri, 2018), בעוד המושג "מעמדות עממיים" מפנה לגישות מחקריות בצרפת ובדרום אמריקה, שמבקשות לתת את הדעת לשינויים המהותיים שחלו במבנה המעמדי של חברות עכשוויות, מבלי לוותר על מרכזיותו של הציר המעמדי (Bérout et al., 2016; Schwartz, 2011; Modonesi, 2018; Merklen, 2010; Ammose et al., 2019; Bernard et al., 2019). שנית, אומנם כפיפות מהווה מאפיין מגדיר של אותם מעמדות, אך אין זה מאפיין הממצה את כל קיומם, שכן כך ייתפסו באופן פסיבי מדי. יש להכיר בהיותן של קבוצות אלה (המהוות רוב מספרי בחברה) קבוצות חברתיות עם יצירה תרבותית משלהן, ובעלות אוטונומיית פעולה (agency) חברתית-פוליטית. כך למשל ניתן לזהות קשר בין אוטונומיה זו לבין צמיחתן של חלק מהתנועות הפופוליסטיות בימינו (Alexandre et al., 2019; Pizzorno, 2018; Oesch, 2008). שלישית, בעוד המושג "מעמדות כפופים" רומז על מקובעות מסוימת של המבנה המעמדי, המושג "מעמדות עממיים" רגיש יותר לתופעות מורכבות בו-זמניות של שעתוק ומוביליות (Adut and Filc, 2022). גישה זו על אודות המעמדות העממיים מנחה אותנו בבחינת הגבולות בין הממ"ח לבין המעמדות העממיים, ואף בתוכם. פרט לזאת, גישה זו מאפשרת לבחון את אתגור הגבולות המעמדיים.

בתוך המעמדות העממיים נבחין בשני קווי גבול פנימיים – האחד מבדיל בין המעמד הבינוני העממי (מב"ע) לבין מעמד הפועלים המקצועי. האחר מבדיל בין מעמד הפועלים המקצועי לבין מה שנכנה מעמד הפועלים השולי. האחרון מצוי מתחת למעמד הפועלים

המקצועי, ובעבר נהגו לכנותו "לא מקצועי". ההבחנה בין מעמד הפועלים המקצועי לבין זה השולי היא הבחנה רב-ממדית ועמוקה. עבור מרבית הישראלים, בכללם מעמד הפועלים המקצועי, תנאי התעסוקה והוויית החיים של מעמד זה מצויים מתחת לרף החיים הראויים. העיסוקים המקצועיים הם רוטיניים באופיים, קשים מבחינה פיזית או נפשית, וכמעט אין בהם שליטה של העובד בעבודתו. כאן ניתן למצוא פועלים חקלאיים ופועלי ייצור, שוטפי כלים, עובדות ניקיון, ובכולם רווחת מאוד העבודה הקבלנית (בנימין, 2006).

מעמד זה מכיל בתוכו כמה וכמה הבחנות אתנר-מעמדיות מובהקות – למשל, ההבחנה בין פועלי בניין יומיים פלסטינים לבין שוטפי כלים סודנים, ובין שניהם לבין פועלות ניקיון ערביות, או יהודיות ממוצא רוסי. חלק מן ההבחנות על ציר אופקי, אולם ישנו גם ציר אנכי מהותי, והוא ההבדל בין עובדים ישראלים לבין עובדים זרים, קרי סוגיית האזרחות. הראשונים, לפחות באופן עקרוני, יכולים להתארגן, ולהלכה הם מוגנים על-פי חוק ובאמצעות האיגודים (Bondy, 2021). הזרים, לעומתם, במיוחד חסרי אשרת השהייה או העבודה, מצויים בתחתית המבנה הישראלי. נחיתותם, ארעיותם ופגיעותם היא הגדולה ביותר (Kemp, 2004).

מעל קו גבול זה ישנם עובדים ישראלים במעמד הפועלים המקצועי, כלומר בעיסוקים שמחייבים השכלה פורמלית, טכנית או משרדית, אך לא אקדמית. מידת השליטה שלהם בעבודתם או בעובדים אחרים נמוכה (Wright, 1968). ואולם, הרושם הכללי הוא שבחברה הישראלית בתימינו, הגבול בין מעמד זה לבין מעמד הפועלים השולי נוקשה יחסית, והוא מלווה בהבחנות חברתיות שקשה למדי לחדור דרכן, לעומת הגבולות שבין מעמד הפועלים המקצועי לבין רובדי המעמדות הבינוניים העממיים.

העיסוק "מלגזן", למשל, מחייב השתתפות בקורס וקבלת רישיון, אך תנאי הקבלה אינם מחייבים תעודת בגרות. זהו עיסוק פועלי-טכני רוטיני למדי. מעליו, לפעמים באותו מקום עבודה, יכול המלגזן לפגוש בעלי מקצועות טכניים שעובדים בתנאים טובים יותר, עם יותר שליטה בעבודתם ואף באחרים. מעבר מעלה יחייב השלמת השכלה, אולי במוסד להשכלה גבוהה, וייתכן שיחייב דרישות נוספות. זהו מעבר קשה ואין להקל בו ראש, אך הוא אפשרי. בין המלגזן לבין הטכנאי, ובינם לבין המהנדס או מנהלת החשבונות, פעורים ללא ספק פערים, אך מנגד קיימים גם רצפים, ואלה הלכו והתרבו. ואולם, נראה כי בין המלגזן לבין פועל הניקיון פעורה תהום עמוקה יותר. עבור חלק מהקבוצות האתנר-מעמדיות, תהום זו אינה רק תעסוקתית, אלא גם חברתית.

התגוונות הדרגים התעסוקתיים מצטרפת לדיפוזיות ניכרת בתחומי הצריכה בחיי היום-יום – ממרחבי דיור ועד תרבות פופולרית ותרבות הפנאי. בכל אלה ניתן לזהות נוכחות של אנשי מעמד הפועלים המקצועי לצד רבדים קרובים אך גבוהים יותר מבחינה מקצועית והשכלתית, כאלה שאנו יכולים להחשיב כמב"ע. ארבע קבוצות אתנו-מעמדיות גדולות נוכחות במעמדות העממיים – אשכנזים, מזרחים, רוסים וערבים. לפחות לגבי שלוש האחרונות, ניתן לזהות נוכחות בולטת שלהן במעמד הפועלים המקצועי, וכן ברבדים של המעמד הבינוני העממי.

עקרונות הפעולה של המב"ע

ניתן למנות שלושה עקרונות המבדילים את המעמדות העממיים, ובפרט המב"ע, מהממ"ח, ומכוננים הבדל מעמדי שניתן לזהותו בחיי היום-יום. העיקרון הראשון והמכריע הוא העדרו של חוזה שירות ישיר עם ההון, כלומר עמדה פסיבית באופן יחסי לממ"ח כלפי פעולת ההון. השני הוא עקרון הכפיפות. המב"ע נמצא במצב כפיפות (subalternity) אל מול המעמדות השליטים, ובמיוחד כלפי הממ"ח הקרוב אליו. אין להבין מכך כי המב"ע משולל כל אוטונומיה או שליטה בעבודתו, או שאין לו שליטה מסוימת בעבודת אחרים. ואולם בחשבון אחרון, וזאת חשיבותה של ההגדרה התיאורטית, ההון באמצעות נציגיו/משרתיו קובע ומתנה את האוטונומיה והשליטה היחסיות, לעיתים באופן שנחוה שרירותי. בתחומי התעסוקה, הכפיפות הישירה של המב"ע היא לממ"ח. העיקרון השלישי קשור לאופי היחסים החברתיים המתקיימים בחיי היום-יום במב"ע, והוא עקרון "הריבוד המרובה".

הריבוד המרובה משמעו תחרות עזה על צבירת כסף ורכוש, הון חברתי ותרבותי, המתנהלת בכל רחבי המב"ע. תחרות זו מופיעה כתחרות אישית, אך היא מותנית, ואולי אף מתנהלת, באמצעות הבדלים שיוכיים – אתניים, מגדריים, גיאוגרפיים. תחרות זו היא המושא לטקטיקות ולאסטרטגיות שונות של מוביליות ושל שעתוק. בהמשך לכך, התרבות הכאוטית והנזילה למדי של ימינו יכולה גם היא ליצור ערפל מבלבל. מצידו של המב"ע ברבדי הגבוהים, קרוב לקו הגבול המעמדי, אנו יכולים למצוא אנשים שחיים ברווחה יחסית, המחזיקים במצבורי הון תרבותי וחברתי שצברו, וחיים בתחושת חיבור לדומים להם בארצות מערביות. ללא מחקר תרבות מעמדי קשה להעריך את מודעותם של האחרונים לגבול המעמדי בינם לבין הממ"ח. כאמור, בקרב אנשי הממ"ח ישנם כאלה ששייכותם למעמד תגלה רק במהלך הקריירה. על פני הדברים נראה כי המודעות לקיומו

של הגבול קיימת אצל המב"ע הגבוה, אך זו מטושטשת ונחבאת תחת מסמנים שונים. מחקר עתידי יוכל לבחון את הסברה שלפיה הולך ומתגבש קומונסנס נפרד בין רבדים שנראים קרובים מאוד זה לזה, תרבותית וחברתית, קרי מב"ע גבוה וממ"ח מקומי.

"עצמי יזמי" כשדה פעולה מעמדי, והכלאתו עם זהויות קולקטיביות

במקביל לתהליכי ההתפצלות המעמדית והתחזקות ההון ככוח מרכזי, הלכה והתעצמה האינדיבידואליזציה, והיא מקשה על בירור הקיום האמפירי של קבוצות אתנו-מעמדיות, במיוחד בתוך המב"ע. מצבו החומרי של המב"ע הישראלי והגלובליזציה הכלכלית-תרבותית מאפשרים, ואולי אף מדרבנים אותו, לצריכה של סחורות אשר האינדיבידואליזציה מקודדת בתוכן – מתרבות המונים ועד שירותי טיפול, פסיכולוגיזציה בלתי-פוסקת תוך כדי קנייה וצריכה של מוצרים. בתרבות העבודה חדר השיח הטיפולי-תעסוקתי אשר תכליתו האולטימטיבית היא הנחלת העצמי-היזמי (Bröckling, 2016; הלמן, 2013).⁵

בתנאים שתוארו, אנשי המב"ע משקיעים את מרצם, את כוחות היצירה ואת המשאבים הרגשיים לשני כיוונים בעת ובעונה אחת – האחד, כלפי חוץ, להשגת מיקום מעמדי גבוה ובטוח ככל האפשר, האחר, כלפי פנים, כדי לתת מענה לצורך האובססיבי לכונן עצמי-יזמי ייחודי שיהיה מסוגל לשרוד ולפרוץ לו דרך בתחרות המב"עית. פרקטיקות אלה של כינון עצמי חוברות לתחרות העזה על צבירת הונים, להיררכיות מורכבות, ולשעתוק של הבדלים בין קבוצות אתנו-מעמדיות.

היררכיות במב"ע

כאמור, המעמדות הבינוניים העממיים – על מגוון דרגות הביניים שבהם – מצויים במצב של ריבוד מרובה, מצטלב ומורכב. ככלל, אפשר לייחס למעמד זה שלוש חלוקות לשלושה מגזרים תעסוקתיים – שכירים במגזר ציבורי, שכירים במגזר פרטי, ועצמאים או בעלי

5 בוורלי סקס קבעה כי העצמי הפך למרחב של עימות מעמדי הנעשה בימינו באמצעים סימבוליים. לטענתה, מעמד הפועלים (הבריטי), לפחות בחלקו, מנסה להגן על עצמי אוטונומי ואף חתרני (Skeggs, 2004).

עסקים. הציר שעליו הם מסודרים הוא אופקי, כלומר אין יחס היררכי מבני בין המגזרים, אלא הם ניצבים זה לצד זה, וייתכנו מעברים ביניהם.

גם בתוך המב"ע, אפשר לשער כי קיימים שלושה חזי שירות משניים (ראו להלן) המקבילים לחלוקות האמורות:

א. ציבורי – חוזה משני של השירות עם המדינה או הרשות הציבורית. כאן נמצא עיסוקים כגון מקצועות טיפוליים, הוראה, עבודה סוציאלית, פקידות בעלת שליטה ואחריות בדרגות משתנות, (חלק מ)יצרני סחורות סימבוליות, אנשי צבא וכוחות הביטחון (קצינים, נגדים) ועוד.

ב. פרטי – חוזה השירות עם תאגידים מתבסס בדרך כלל על מתן עבודה במיומנות מקצועית ובנאמנות, בתמורה לשכר ולשליטה מסוימת בעבודה ובאחרים. הביטחון שאדם יכול לצפות לו מוענק כאן ברמה נמוכה עד אפסית, אך אין זאת אומרת שאנשים נמנעים מתקווה ומאמונה לגבי יציבות מקומם.

ג. עצמאים ובעלי עסקים – חלק נכבד מהעצמאים במב"ע מוכר את שירותיו המקצועיים, במיוחד בתחום המקצועות החופשיים ויצרני סחורות סימבוליות (למשל רופאים, פסיכולוגים, מעצבים, סופרים). עצמאים אלה אינם מחויבים בחוזה שירות לבעלי ההון, ולכן נדמה כי הם יכולים לפעול בחופשיות יחסית, אך קיומם רצוף בסכנות ובסיכונים.

חוזים אלה מכונים "חוזי-משנה", שכן בכל שדה תעסוקתי שנבחר, הם מתקיימים בעמדה נחותה יחסית לעמדות השליטה הממ"חיות. אפשר להניח כי עוצמת חוזה השירות (השפעתו בתחום התעסוקה ובתחומים אחרים) נמוכה באופן משמעותי מעוצמת חוזה השירות עם ההון שמכונן את הממ"ח. אנו יכולים להניח מראש כי קיומו של המב"ע – על כל מורכבותו – הוא בכל זאת קיום שנמצא באופן אובייקטיבי במצב שברירי, נתון לעוצמתו של ההון.

מעמדיות אתנית במב"ע

על רקע התהליכים שתוארו למעלה, נראה כי המשך קיומו של ההבדל האתני – במיוחד כשמדובר בתוך הציבור היהודי – יכול לעורר פליאה. ואכן, בסקרים השואלים על עמדות

מוצהרות, בפרט ברובדי הביניים, זוכה הזהות האתנית (הפנים־יהודית) למיקום נמוך יחסית (בלאנדר, 2018). מנגד, מחקרי התרבות והפוליטיקה בדור האחרון מצביעים על קיומו של שיח אתנו־מעמדי, אך הוא חבוי לעיתים ואף מוסתר תחת מסמנים שונים. כאן חוזר המושג "קומונסנס" ומאפשר עידון של כלי המחקר, תוך הכרה בקיומו של "קול" נפרד, מבלי לוותר על הממד הכוחני־מעמדי.

מקצת מחקרי התרבות גורסים שמתחת לפני הדברים, גם ברובדי המב"ע, המודעות לריבוד האתני קיימת ומכוננת הבדלים. כך למשל התברר כי קיים טיפוס של עצמי המכיל בתוכו מרכיבים של זיכרון קולקטיבי ושל קטגוריות הקובעות התנסות. זהו "עצמי יָמִי" הממוקם בעמדות שונות במב"ע, ומצוי בגרסאות שונות בקרב ארבע הקבוצות האתנו־מעמדיות המרכזיות במעמדות העממיים (אדוט, 2020; חידר, 2021; Golden, Erdreich, & 2021; Roberman, 2017; Abutbut-Selinger, 2020).

לשם הדגמת הטיעון נתרכז בשתי קבוצות אתנו־מעמדיות אשר משכו את מרבית תשומת הלב המחקרית לאורך השנים – אשכנזים ומזרחים המתקיימים במרחבי המב"ע.⁷ הממצאים בכל המחקרים הכמותניים מלמדים כי אשכנזים תפסו, ועדיין תופסים, רבדים גבוהים יחסית למזרחים בתוך המב"ע (כהן, קריסטל והברפלד, 2013). נראה כי העצמי האשכנזי הממוקם במב"ע ממשיך להתקיים, ואולי גם קיים קומונסנס מב"עי אשכנזי במרחבים חברתיים מסוימים.

עדות לכך יכולה להיות מחאת 2011. המחאה הראתה את עוצמת הזעזוע שעברו יסודות חברתיים שאפשר להגדירם כמב"ע אשכנזי מובהק. הזעזוע נבע מאובדן הדומיננטיות של מי שהיו בעמדות שליטה, אובדן היציבות שנתן המגזר הציבורי לשכירים, סדיקת ההבטחה שהייתה גלומה בהשגת השכלה גבוהה, ובכלל, התנסות טראומטית בחיי היום־יום בפעולתו המוחצת של **ההון**. יסודות של ביקורת זו עלו בכמה ניתוחים, גם אם לא כללו את הרקע התיאורטי שאנו מציעים כאן (רם ופילק, 2013; רוזנהק ושל, 2013; שנהב 2013; אביגור־אשל, 2015). על רקע השינויים שתוארו, ייתכן כי המב"ע האשכנזי מנהל מאבק הישרדות על מיקומו המעמדי בפסגת המב"ע – מיקום שמאפשר כניסה לממ"ח ויתרון יחסי בתוך המב"ע.

6 ארבע קבוצות אתניות אלה הן, כמובן, רק חלק מהפיצול הזהותי במעמדות העממיים, ולהן ניתן להוסיף חרדים וקבוצות אחרות.

7 יש לציין כי מדיניות הלמ"ס, שאינו אוסף מידע על יבשת או על ארץ המוצא של סבים וסבות, מקשה על איסוף מידע על דור שלישי ורביעי של אשכנזים ומזרחים. לאחרונה נודע כי הביקורת גרמה לשינוי מדיניות (נגר־רון, 2021).

אשר למזרחים, ראשית יש לעמוד על נוכחותם האובייקטיבית המשמעותית במב"ע, בעיקר ברבדיו הנמוכים והאמצעיים. כפי שהראו ליאון וכהן ואחרים, ישנם כיום מרחבים פרבריים בהם מתקיימים רבדים של "המעמד הבינוני המזרחי" מבחינת הכנסות, עיסוקים וצריכה (ליאון וכהן, 2008; אדוט, 2020; 2020; Abutbul-Selinger, 2020; Shani, 2019). מחקרים אחרונים מראים כי למרות הקרבה והחיים בצוותא בחלק מהמרחבים, ממשיך להתקיים שוני ברמת העצמי האישי-קולקטיבי, ואולי גם ברמת הקומונסנס של אותם מקטעים אתנו-מעמדיים (אדוט, 2022; Adut & Filc, 2022). בעוד הזיכרון של המב"ע האשכנזי המוטמע בעצמי מבטא אובדן שליטה והתפרקות החוזה של המעמד המשרת הישן, הזיכרון המזרחי המוטמע בעצמי אחר מבטא הדרה היסטורית מאותו "המעמד הבינוני תוצר המדינה", ומובליות בדורות האחרונים.

אין זה מופרך לשער כי תהליכי הגיוס והגיבוש של הממ"ח, לצד מה שנראה כאדישות ההון לזהות האליטות המשרתות אותו – כל אלה הוסיפו עוצמה לכינון העצמי המב"עי המזרחי הנפרד. זו כמובן אינה אלא השערה שאמורה להוביל למחקר עתידי. מחקר כזה, כנקודת מוצא והשראה, יוכל להישען, למשל, על סיפורם של האחים משה וקובי כחלון. ילידי שכונת גבעת אולגה, ממוצא לובי, שגדלו בעוני ועשו דרך ארוכה משולי מעמד הפועלים המזרחי, דרך דרגי מב"ע, צבא, פוליטיקה ורשויות מקומיות, עבור בהשכלה גבוהה, ועד מיקומם הנוכחי, שיכול להיחשב ממ"ח.

העצמי המובילי המזרחי כולל בתוכו רכיבים מריטוקרטיים ואינדיבידואליסטיים, ונוטה להיות מובחן מהעצמי המב"עי האשכנזי, גם אם באופן סמוי למדי.⁸ כאמור, יש לחזור ולחקור את קיומה של זהות מב"עית-מזרחית, ומוטב להחליף את המושג הרדוקטיבי-מהותני "זהות" במושגים המוצעים למעלה, תוך שילוב של בורדייה וגראמשי. היבחנות (דיפרנציאציה) זו מופיעה לעיתים בפוליטיקה, אך קיומה אינו יציב, כפי שהראתה הקריירה של משה כחלון – שר האוצר לשעבר, שהחל בליכוד,⁹ הקים את מפלגת "כולנו", שקיימה יחסי גילוי-הכחשה עם המזרחיות המב"עית, ולבסוף פרש ומפלגתו נעלמה מהפוליטיקה.

8 תמונה זו של כינון עצמי נפרד בין שתי קבוצות אתניות במיקום מעמדי קרוב מזכירה את מסקנותיה של מישל למונט אשר להבדלים בעמדות ובערכים אצל שחורים ולבנים במעמד הנמוך (Lamont, 2000). ג'ודי ואייחו חקרה מקסיקנים-אמריקנים מוביליים במעמד הבינוני "הלבן", ומצאה כינון של עצמי נפרד שאינו נטמע (Vallejo, 2012).

9 לעניין הקשר בין מובליות מזרחית לבין ליכוד, כפי שהתהווה בשנות ה-70, ראו מחקרם של כהן וליאון (2011).

לסיום חלק זה נחזור ונציג את הסכמה שהצגנו בתרשים למעלה, אך הפעם נעבה אותה בעזרת תוצרי הדיון. התרשים הבא יכלול ציר אופקי המבטא הבדל לא היררכי וציר אנכי המבטא היררכיה.

תרשים 2. המבנה המעמדי בישראל

מעמד שליט				בעלי הון	
				הון עולמי	הון עולמי-מקומי
				הון מקומי	
מעמד משרת	כלכלת מזרח	יאר	פנימים	ממ"ח	
				טכנוקרטים ומנהלים	הון עולמי-מקומי
				הון עולמי	
				הון מקומי	
		ממ"חים (חוזה סמוי)	המעמד היצירתי הבכיר	טכנוקרטים ומנהלים מגזר ציבורי	
גבול מעמדי מרכזי הולך ומתנגש					
מעמדות עממיים	} ריבוי (אותו) מרובות ריבוי			מב"ע	
				מגזר פרטי	מגזר ממשלתי
				מקומי	עולמי
				מעמד פועלים מקצועי טכני/משרדי	
				מעמד פועלים שולי	
				ישראלים	
				זרים	

סיכום

מאמר זה מציג גישה מעמדית חדשה לחקר החברה הישראלית בת-ימינו. גישה זו שואבת השראה מהמרקסיזם לדורותיו, אך מגדירה מחדש באופן גמיש יותר את המושגים המרכזיים. היא שואלת רבות מקלסיקנים כגון ובר ומרקס, כמו גם מבני-זמננו דוגמת בורדייה, ואחריו סאבג' ואטקינסון. אין זו תיאוריה על-היסטורית, אלא כזו המותאמת למציאות ההיסטורית-חברתית כפי שהתגבשה בעידן הניאו-ליברלי בישראל – משנות ה-80 ועד ימינו. הגישה המוצעת מתווה סכמה חדשה של מבנה יחסי הכוח בישראל.

המאמר מציג טענה שלפיה הולכים ומתגבשים שני גושים מעמדיים גדולים המצויים ביחסי הכפפה ביניהם. מחד גיסא, מעמד שליט, שבו בעלי הון (הון גלובלי, גלובלי-מקומי, ומקומי), ומתחתיו מצוי מעמד משרת של טכנוקרטים, מנהלים ויוצרים, הפועלים במסגרת חוזה שירות ישיר ועקיף, גלוי וסמוי, עם ההון. מן העבר השני מצויים מעמדות עממיים, אשר קיומם תלוי עד מאוד בפעולות ההון, ותנאי חייהם מעוצבים ומונהגים במידה מכרעת על-ידי המעמד המשרת החדש (ממ"ח). המעמדות העממיים נחלקים למעמד בינוני עממי, מעמד פועלים מקצועי, ולבסוף מעמד פועלים שולי. בכל אחד משני הגושים הגדולים ובכל אחת מקבוצות המשנה המעמדיות ניתן לזהות חלוקות פנימיות נוספות, שמבוססות על הבדלים לא-היררכיים (ציר אופקי) והיררכיים (ציר אנכי).

המאמר מגדיר מחדש את התהליך ההיסטורי אשר התרחש בישראל בעידן הניאו-ליברלי, מאז שנות ה-80, שבו חלה חדירה יסודית ועמוקה של ההון לתוך הכלכלה, החברה והתרבות. כתוצאה מכך נחלש הבסיס לקיומו של המעמד הבינוני, שנשען בעבר על כוחה של המדינה. מעמד זה נוצר בשנות ה-50 כ"מעמד בינוני תוצר המדינה", והיה מזוהה ביסודו עם הציבור האשכנזי הוותיק החילוני. היה בו שילוב מורכב של אליטות בעלות שליטה עם דרגים נמוכים של עובדים מיומנים (פקידים, מורות, אחיות), זהות פוליטית ובסיס תרבותי. הוא יצר, הלכה למעשה, "בלוק היסטורי". מאז שנות ה-80, הלך ונפער קו שבר ברבדים הגבוהים, ובמקום המעמד המשרת המדינתי הלך והתגבש "מעמד משרת חדש" (ממ"ח), אשר כל כוחו וקיומו נשענים על ההון. בציר האנכי ההיררכי מכיל הממ"ח טכנוקרטים ומנהלים אשר עובדים ישירות עם תאגידים, בפרט עם אלו הגלובליים. חלקם מועסק בשוק הגלובלי, ואחרים מפעילים שליטה ישירה ועקיפה על השוק הישראלי.

חלק אחר של הממ"ח אינו מועסק על-ידי ההון, אלא מחזיק עמדות ניהול בכירות במגזר הציבורי. עם זאת, גם כאן הפך המגע עם ההון ושירות תכליותיו למקור עוצמה, והוא מרכיב מובנה בקריירה. נוסף להם קיימת קבוצת ממ"חים שפועלת בתחום התרבות והחברה – אינטלקטואלים וחוקרים, אנשי תכנון ואסטרטגים, ואף אנשי תרבות ומדע, שמקדמים את האינטרסים של ההון (ונשכרים מכך), גם בהעדר כל חוזה העסקה פורמלי בינם לבין תאגידים.

מעברו השני הולך קו הגבול המעמדי ומגדיר את המעמדות העממיים, ובמיוחד את המעמד הבינוני העממי (מב"ע). מעמד זה מכיל, כפי שהכיל בעבר, מגוון רחב של בעלי מקצוע, מנהלים, בעלי עסקים ועצמאים, המוכרים שירותים. ואולם כעת ניטלו מחלקים בתוכו הביטחון והיציבות שהשרה עליהם הבלוק ההיסטורי של המעמד המשרת המדינתי. כעת הוא נתון במידה מכרעת ליחסי כפיפות כלפי הממ"ח, ומושפע מהעדר חוזה שירות עם ההון. נדגיש, חוזה השירות הקודמים (למשל המגזר הציבורי) ממשיכים להתקיים, אך הם משניים, וסובלים מחולשה מבנית.

קווי התיחום בין המב"ע לבין מעמד הפועלים המקצועי קיימים, והם מבוססים על השכלה גבוהה, על שליטה יחסית של המב"ע בתוצרי עבודתו ובעובדים ברמה מסוימת. ואולם, גבול זה נזיל וחדיר יותר מכפי שהיה בעבר. סולמות מקצועיים שדרגותיהם הולכות ומתרבות יוצרים רצפים המחברים בין מעמד הפועלים המקצועי לבין המב"ע, ונמשכים בתוך המב"ע.

אין להבין מכך כי השעתוק עבר מן העולם. ייתכן כי התחרות כיום אף עזה יותר מבעבר, ותכליתה מניעת נפילה, מימוש הזדמנויות למוביליות ולצבירת נכסים – הון כלכלי (הכנסות), חברתי ותרבותי. כל זה נעשה תחת השפעה של תהליכי אינדיבידואליזציה. ה"עצמי-יזמי" – כרעיון מארגן וכבסיס להביטוס – חודר ומחלחל לרבדים נמוכים של המעמדות העממיים, ואיתו חודרים רעיונות מארגנים כגון יזמות, התנגדות לזהות קולקטיבית, אמונה במריטוקרטיה. האינדיבידואליזציה משפיעה עמוקות על התרבות, על אופן כינון הקהילות, ואף על הכלכלה ועל שוק התעסוקה.

לתמונה מורכבת זו יש להוסיף את ההבדל האתני-מעמדי, הנוכח בכל רובדי המעמדות העממיים. אומנם אין הוא הגבול המעמדי המרכזי, אך הוא חלק אינטגרלי מה"ריבוד המרובה" במעמדות העממיים. אשכנזים, מזרחים, ערבים ורוסים (ואחרים) פזורים באופן

לא זהה בין רובדי המב"ע ומעמד הפועלים המקצועי, והדבר משפיע על סיכויי חיים, על הסיכון לנפילה, ועל הסיכוי הקטן לעלות לממ"ח. אופן קיום ההבדל האתני, לפחות בחלקו ובפרט במב"ע, יכול להיות סמוי, חבוי בתוך טיפוסי עצמי נפרדים, ומכונן קומונסנס של קהילות מבלי שיהפוך לשיח פוליטי גלוי.

המתווה המעמדי המוצע מדגיש הבחנה בין קווי הפרדה מעמדיים מרכזיים לבין קווים משניים. הקו שבין מעמדות שליטים לבין מעמדות עממיים מרכזי, הוא מכונן הבדלים אחרים ומתנה את הגבולות המשניים. קווי הגבול בתוך המב"ע משניים מבחינת מבנית, אך עבור הפרט ומשפחתו או קהילתו (האתנו-מעמדית) הם יכולים להיתפס כהרי גורל.

מחקר עתידי יוכל לגשת לבירור הוויית החיים המעמדית של הממ"ח – עד כמה וכיצד פועלים בו חוזי השירות, הן הפורמליים הגלויים הן העקיפים והסמויים; באיזה מובן קיים קומונסנס מלכד; כיצד מופעלת השליטה כלפי המעמדות הכפופים, ומהו "משטר הגבולות" עם המב"ע. מן העבר השני של קו הגבול המעמדי יוכל המחקר לגשת לבחינה מחודשת של ההוויה החברתית במב"ע תחת "הריבוד המרובה". נושאים שכבר קיימים על סדר היום המחקרי, כגון תהליכי האינדיבידואציה, ההבדל האתנו-מעמדי, העצמי הקולקטיבי – כל אלה צריכים להיבחן מחדש לנוכח הטענה המרכזית שעלתה במאמר, שהיא הטענה בדבר יחסי הכפיפות המבניים בינם לבין המעמד המשרת החדש והאופן שבו הם מתנים את ההוויה במעמדות העממיים. מחקר עתידי יבחן גם את האופן שבו מתגבשים המעמדות השונים לבלוקים היסטוריים. לצד שיטות כמותניות הבוחנות פרמטרים דוגמת מוביליות, נודעת חשיבות מיוחדת לשיטות מחקר תרבות מעמדי, על רקע ההנחות בדבר תהליכי האינדיבידואציה, העצמי כבסיס של יחסים מעמדיים, והסתירות המובנות בדפוס הפעילות הקולקטיביים.

לסיום, נחזור ונזכיר את מרכזיות הממד ההיסטורי. המתווה שתיארנו נתפס ככזה שהולך ומתהווה. הוא כלל אינו עובדה מוגמרת, ועדיין מתקיימים בו מוסדות ויחסי כוח שממשיכים מן העידן הקודם. אין אנו גורסים הכרחיות היסטורית, אך אנו עומדים על ההכרח בניתוח מעמדי. מאמר זה עצמו, ייתכן שאינו אלא ביטוי לעוצמתו ההולכת ומתבררת של הגבול שבין המעמדות העממיים לבין המעמדות השולטים.

רשימת מקורות

- אביגור-אשל, אמית (2015). תלמד-תצליח: ההבטחה הניאו-ליברלית ומחאת קיץ 2011. **סוציולוגיה ישראלית** (2), 16, 31-55.
- אדוט, רם (2020). אבא עובד, אימא מפרנסת: דמויות הורים ודמות העצמי בסיפורי החיים של מזרחים וערבים בני דור מוביליות ראשון. **עיונים** 33, 118-149.
- אדוט, רם (2022). קהילה, עצמי ומעמד בינוני מזרחי – סיפורה של אפרת. **זמנים** 147.
- אייזנשטדט, שמואל-נח (1967). **החברה הישראלית – רקע, התפתחות בעיות**. ירושלים: מאגנס.
- בנימין, אורלי. 2006. במורדות שוק העבודה: מסחור כוח עבודה נשי בישראל. **תרבות דמוקרטית** 10: 63-96.
- בלאנדר, דנה (2018). **שסעים ישנים וחדשים בחברה הישראלית – מבט מסקרי דעת קהל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברנשטיין, דבורה, ושלמה סבירסקי (1980). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? **מחברות למחקר ולביקורת** 4: 5-66.
- גורמזאנו-גורן, יצחק, ואלה שוחט (2001). **זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב תרבותית: אסופת מאמרים**. תל אביב: קדם.
- גל-נור, יצחק, אמיר פז-פוקס, ונעמיקה ציון (עורכים) (2015). **מדיניות ההפרטה בישראל – אחריות המדינה והגבולות בין ציבורי לפרטי**. ירושלים: מכון ואן-ליר.
- הלמן, שרה (2013). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו ליזמות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי. **סוציולוגיה ישראלית** (2), 312-335.
- חידר, עזיז (2021). **מעמד הביניים הערבי-פלסטיני החדש בישראל: היבטים כלכליים, חברתיים תרבותיים ופוליטיים**. תל אביב: מכון וולטר ליבך, אוניברסיטת תל אביב.
- יעיש, מאיר (2004). מעמדות בישראל. **מגמות** 24(2), 267-286.
- למ"ס (2021). **פני החברה בישראל – פערים לפי רמת השכלה**. דוח מס 12. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- כהן, אורי, וניסים ליאון (2008). לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל. **אלפיים** 32, 83-101.
- כהן, אורי, וניסים ליאון (2011). **מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977 – משותפות אדנותית לשותפות תחרותית**. מחקר מדיניות 88. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כרמי, שולמית, והנרי רזנפלד (1979). ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה. **מחברות למחקר ולביקורת** 2, 43-84.

כהן, יינון, טלי קריסטל, ויצחק הברפלד (2013). מזרחים, אשכנזים ומעורבים – פערי השכלה בקרב יהודים ילידי ישראל. בתוך יוסי יונה, ניסים מזרחי, ויריב פניגר (עורכים). **פרקטיקה של הבל בשדה החינוך בישראל – מבט מלמטה**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 36–58.

ממן, דניאל, וזאב רוזנהק (2008). מנכחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו ליברליזם. **סוציולוגיה ישראלית** 1(1), 107–131.

מנדלקרן, רונן (2013). אחרית דבר – קיצור תולדות הניאו-ליברליזם בישראל. בתוך דיוויד הרווי, **קיצור תולדות הניאו-ליברליזם**. תרגום: גיא הרלינג. ירושלים: מולד, 271–312.

מנדלקרן, רונן (2018). הפן הממשלי של הניאו-ליברליזם – אתגרים תיאורטיים. **תיאוריה וביקורת** 5, 419–435.

נגר-רון, סיגל (2021). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון בישראל. **סוציולוגיה ישראלית** 1(1), 6–30.

סבירסקי, שלמה, ויהודית קציר (1978). אשכנזים ומזרחים: יחסי תלות בהתנהוות. **מחברות למחקר ולביקורת** 1, 21–59.

פילק, דני (2004). ישראל מודל 2000 – פוסט-פורדיזם ניאוליברלי. בתוך אורי רם ודני פילק (עורכים). **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**. ירושלים, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 34–56.

רוזנהק, זאב, ומיכאל שלו (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאה 2011: ניתוח דורי-מעמדי. **תיאוריה וביקורת** 41, 45–68.

רם, אורי (2004). קפיטליזם גלובלי, פוסט-פורדיזם ואי שוויון. בתוך אורי רם ודני פילק (עורכים). **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר. 16–33.

רם, אורי (2020). **הסוציולוגיה הישראלית – היסטוריה רעיונית, 1882–2018**. שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רם, אורי, ודני פילק (2013). ה-14 ביולי של דפני לייף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. **תיאוריה וביקורת** 41, 17–43.

שבצ'נקו, יוליה, ושרה הלמן (2017). מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאוליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג. **סוציולוגיה ישראלית** 19(1), 145–168.

שנהב-שהרבני, יהודה (2004). **קולוניאליות והמצב הפוסט-קולוניאלי: אנתולוגיה של תרגום ומקור**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

שנהב, יהודה (2013). הקרנבל – מחאה בחברה ללא אופוזיציות. **תיאוריה וביקורת** 41, 121–145.

- Abutbul-Selinger, Guy (2020). Invisible boundaries within the middle class and the construction of ethnic identity. *Identities* 27(2), 210–228.
- Adut, Ran & Dani Filc (2022). Constructing a classed community in Kiriath Eilon (H300) Holon: A popular class community on Mizrahi building blocks. *Journal of Israeli History* 40(1), 7–41.
- Agarwala, Rina & Ronald Herring (eds.), 2008. *Whatever happened to class*. London: Routledge.
- Ammose Thomas, Lise Bernard, Marie Cartier, Marie Lechien, Olivier Masclet, Olivier Schwartz, & Yasmine Siblot (2019). "Comment étudier les classes populaires contemporaines? De l'analyse statistique d'un espace social à une enquête par monographies de ménages", *Sociologia: Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto*, Número temático pp. 118–141.
- Atkinson, Will (2010). *Class, individualization and late modernity: In search of the reflexive worker*. Identity studies in the social sciences. London: Palgrave-Macmillan.
- Atkinson, Will (2015). *Class. (Key concepts series)*. Cambridge: Polity Press.
- Atkinson, Will (2020). *The class structure of capitalist societies - Vol 1: A space of bounded variety*. London: Routledge.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim (2002). *Individualization – institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage Publications.
- Bennett, Tony, Mike Savage, Elizabeth Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal, & David Wright (2009). *Culture, class distinction*. London: Routledge.
- Bernard, Lise, Olivier Masclet, & Olivier Schwartz (2019). Introduction. Classes populaires d'aujourd'hui. *Societes contemporaines* 2, 5–21.
- Bérout, Sophie., Paul Bouffartigue, Henry Eckert, & Denis Merklen D. (2016). *En quete des classes populaires: Un essai politique*. Paris: La Dispute.
- Bondy, Assaf Shlomo (2021). New labor actors under corporatism: Complementarity and the renewal of class representation for precarious workers. *Critical Sociology* 47(3), 425–439.
- Bourdieu, Pierre (1986). The forms of capital. in John Richardson (ed.) *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Westport, CT: Greenwood, 241–258.
- Bourdieu, Pierre (1990/1980). *The logic of practice*. Tras. by Richard Nice. Stanford: Stanford University Press.

- Bourdieu, Pierre (2003). *Firing back – Against the tyranny of the market 2*. Trans. by Lœic Wacquant. London: Verso.
- Bröckling, Ulrich (2016). *The entrepreneurial self – Fabricating a new type of subject*. London: Sage.
- Cayouette-Rembliere Joanie (2015). De l'Heterogeneite des Classes Populaires (et de ce que l'on peut en faire), *Sociologie* 4, 377–400.
- Chevalier, Sophie (2015). Food, malls and the politics of consumption: South Africa's new middle class. *Development South Africa* 32(1), 118–129.
- Chibber Vivek (2013). *Postcolonial theory and the spectre of capital*. London: Verso.
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein, & Amit Lazarus (2019). Mizrahi-ashkenazi educational gaps in the third generation. *Research in Social Stratification and Mobility* 59, 25–33.
- Cohen, Yinon, Yitchak Haberfeld, Sigal Alon, Oren Heller, & Miri Endeweld (2021). Ethnic gaps in higher education and earnings among second and third generation jews in Israel. *Working Papers* 135. National Insurance Institute.
- Crehan, Kate (2011). Gramsci's concept of common sense: A useful concept for anthropologists? *Journal of Modern Italian Studies* 16(2), 273–287.
- Du-Gay, Paul (1996). Organizing identity: Entrepreneurial governance and public management. In Stuart Hall & Paul du-Gay (eds.). *Questions of cultural identity*. London and Thousand Oaks, CA: Sage, 151–169.
- Erikson, Robert & John H. Goldthorpe (1993). *The constant flux – A study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Feher, Michel (2009). Self-appreciation or, The aspirations of human capital. *Public Culture* 21(1), 21–41.
- Fernandes, Leela (2006), *India's new middle class: Democratic politics in a era of economic reform*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Galastri Leandro (2018). Social classes and subaltern groups: Theoretical distinction and political application. *Capital & Class* 42, 43–62.
- Gerhards, Jürgen, Hans Silke, & Sören Carlson (2017). *Social class and transnational human capital: How middle and upper class parents prepare their children for globalization*. Routledge.

- Giddens, Anthony (1982). Class structuration and class consciousness. In Anthony Giddens & David Held (eds.). *Classes, power and conflict*. London: Mac Millan Press, 154–174.
- Giddens, Anthony (2004). Living in a post-traditional society. in Ulrich Beck, Anthony Giddens, & Scott Lash (eds.). *Reflexive modernization – Politics, aesthetics and tradition in the modern social order*. Cambridge: Polity Press, 56–109.
- Golden, Deborah, Lauren Erdreich, & Sveta Roberman (2017). *Mothering, education and culture: Russian, Palestinian and Jewish middle-class mothers in Israeli society*. London: Springer.
- Goldthorpe, H. John (1995). The service class revisited. in Tim Butler & Mike Savage (eds.). *Social change and the middle classes*. London: Routledge, 313–330.
- Harvey, David (2005). *Spaces of neo-liberalization – towards a theory of uneven geographical development*. Munich: Franz Steiner Verlag.
- Hugrée, Cédric, Etienne Penissat, & Alexis Spire (2020). *Social class in Europe – New inequalities in the old world*. trans. By Rachel Gomma & Sanya Pelini. London: Verso.
- Kemp, Adriana (2004). Labour migration and racialisation: labour market mechanisms and labour migration control policies in Israel. *Social Identities* 10(2), 267–292.
- Kristal, Tali (2013). Slicing the pie: State policy, class organization and labor's share of the Israeli national income. *Social Problems* 60(1), 100–127.
- Lahire, Bernard (2003). From the habitus to an individual heritage of dispositions – Towards a sociology at the level of the individual. *Poetics*, 31(5-6), 329–355.
- Lamont Michèle & Virág Molnár (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual review of sociology* 167–195.
- Lareau, Annette (2011). *Unequal childhoods – Class, race, and family life*. Berkeley: University of California Press.
- Lazzarato, Maurizio (2009). Neoliberalism in action: Inequality, insecurity and the reconstitution of the social. *Theory, Culture & Society* 26(6), 109–133.
- Lessenich, Stephan (2011). Constructing the socialized self-mobilization and control. in Ulrich Bröckling, Susanne Krasmann, & Thomas Lemke (eds). *Governmentality*. New-York: Routledge, 312–328.
- Liguori, Guido. (2015). Conceptions of subalternity in Gramsci. in Mark McNally (ed.). *Antonio Gramsci*. Palgrave-Macmillan, London, 118–133.

- Maman Daniel (1997). The elite structure in Israel – A socio-historical analysis. *Journal of Political and Military Sociology* 25(1), 25–46.
- Mandelkern, Ronen & Michael Shalev (2018). The political economy of Israeli neoliberalism. In *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*. <https://www.oxfordhandbooks.com/abstract/10.1093/oxfordhb/9780190675585.001.001/oxfordhb-9780190675585-e-39>
- Maqsood, Ammara (2017). *The Pakistani middle class*. Cambridge. Harvard University Press.
- Méndez, María Luisa & Gayo Modesto (2019). *Upper middle class social reproduction – Wealth, schooling, and residential choice in Chile*. Cham: Palgrave-Macmillan.
- Merklen, Denis (2010). *Pobres ciudadanos: las clases populares en la era democrática*, Buenos Aires: Gorla.
- Modonesi Massimo (2018). Consideraciones sobre el concepto gramsciano de "clases subalternas". <https://www.hemisferioizquierdo.uy/single-post/2018/04/12/Consideraciones-sobre-el-concepto-gramsciano-de-%E2%80%9Cclases-subalternas%E2%80%9D>.
- Oesch, Daniel (2008). Explaining workers' support for right-wing populist parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland. *International Political Science Review* 29, 349–373.
- Pasquier Dominique (2018). Classes Populaires en Ligne: Des 'Oubliés' de la Recherche?. *Resseaux* 208-209, 9–23.
- Pizzorno Pablo (2018). Trayectorias populares e intervención populista en América Latina Popular paths and populist intervention in Latin America, *Latinoamerica* 67, 65–94.
- Rutz, Henry J. & Erol M. Balkan (2009). *Reproducing class: education, neoliberalism and the rise of the new middle class in Istanbul*. New York: Berghahn Books.
- Saunders, Peter (1984). Beyond housing classes: The sociological significance of private property rights in means of consumption†. *International Journal of Urban and Regional Research* 8(2), 202–227.
- Sautu Ruth, Paula Boniolo, Pablo Dalle, & Rodolfo Elbert (eds.) (2020). *El Análisis de Clases Sociales*. Buenos Aires: CLACSO.
- Savage, Mike (2015). Introduction to elites from the problematic of the proletariat to a class analysis of wealth elites. *The sociological review* 63(2), 223–239.
- Savage, Mike & Karel Williams (2008). Elites: remembered in capitalism and forgotten by social sciences. *The sociological review* 56 (1), 1–24.

- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjellbrekke, ... and Miles, A. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology* 47(2), 219–250.
- Sawyer, Malcolm (2013). What is financialization? *International journal of political economy* 42(4), 5–18. <http://www.jstor.org/stable/24696306>
- Sayer, Andrew (2013). Facing the challenge of the return of the rich. In Will Atkinson, Steven Roberts, & Mike Savage (eds.). *Class inequality in austerity Britain*. London: Palgrave Macmillan, 163–179.
- Schwartz, Olivier (2011). "Peut-on Parler des Classes Populaires?." *La Vie des Idées*. <https://laviedesidees.fr/Peut-on-parler-des-classes.html>
- Shakow, Miriam (2014). *Along the Bolivian highway: Social mobility and political culture in a new middle class*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Shani, Guy (2019). How place shapes taste: The local formation of middle-class residential preferences in two Israeli cities. *Journal of consumer culture* 21(4), 867–891.
- Skeggs, Beverley (2004). *Class, self, culture*. London: Routledge.
- Sklair, Leslie (2002). The transnational capitalist class and global politics: Deconstructing the corporate state connection. *International political science review* 23(2), 159–174.
- Smith, Kylie (2010). Gramsci at the margins: Subjectivity and subalternity in a theory of hegemony. *International Gramsci journal* 1(2), 39–50.
- Szelenyi, Ivan & Bill Martin (1988). The three waves of new class theories, *Theory and society* 17(5), 645–666.
- Therborn, Göran (2011). Global inequality: the return of class. *Global Dialogue* 2(1), 03–05. <https://globaldialogue.isa-sociology.org/articles/global-inequality-the-return-of-class>
- Thomas, D. Peter (2018). Refiguring the subaltern. *Political Theory* 46(6), 861–884.
- Thompson, Eduard P. (1963/1966). *The Making of the English Working Class*. New-York: Random House.
- Thrift, Nigel & Peter Williams (1987). *Class and Space – The Making of Urban Society*. London: Routledge.
- Vallejo, Jody, A. (2012). *Barrios to burbs – The Making of the Mexican American middle class*. Stanford University Press.

Wacquant, Loïc (2014). Putting habitus in its place: Rejoinder to the symposium. *Body & Society* 20(2), 118–139.

Wacquant, Loïc (2016). A Concise genealogy and anatomy of habitus. *The Sociological Review* 64(1), 64–72.

Williams, Raymond (1976). *Keywords: A vocabulary of culture and society*. Oxford: Oxford University Press.

Wright, Erik O. (1968). Contradictory Class Locations. *New Left Review* (98), 3–42.

Wright, Erik O. (2005). Foundation of a Neo-Marxist approach. in Erik Olin-Right (ed.). *Approaches to class analysis*. Cambridge, Cambridge University Press, 4–30.

ד"ר רמי אדוט (מרצה), בית הספר למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית נתניה.

דוא"ל: rami.adut@gmail.com

פרופ' שרה הלמן (פרופ' בדימוס), המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דוא"ל: sarith@bgu.ac.il

פרופ' דני פילק (פרופ' מן המניין), המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דוא"ל: dfilc@bgu.ac.il